

MÜHAZİRƏ 10

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

KAFEDRA: Azərbaycan coğrafiyası və coğrafiyanın tədrisi metodikası kafedrası

MÜƏLLİM: Dos. Nərminə Seyfullayeva

TARİX: 2018

MÖVZU: Coğrafi biliklərin formalaşdırılması

MÜHAZİRƏNİN PLANI

Coğrafi biliklər təlim prosesinin əsası kimi. Nəzəri coğrafi biliklərin formalaşdırılması metodikası. Coğrafi anlayışların təsnifatı. Orta məktəb coğrafiya kurslarında coğrafi anlayışların verilməsi. Ümumi və xüsusi coğrafi anlayışlar. Anlayışların formalaşdırılması pillələri. Anlayışların formalaşdırılması induktiv və deduktiv yolları. Anlayış- səbəb- nəticə əlaqələrinin və coğrafi qanunauyğunluqların öyrədilməsi metodikası. Anlayışların öyrədilməsində analoq, analiz və sintez yolu.

"ELM ƏZBƏRLƏNƏN DEYİL! FAYDA VERƏNDİR!"

Hər hansı fənnin məzmununu əmələ gətirən nəzəri biliklər olmadan təlim və tədris prosesini təşkil etmək mümkün deyildir. Bəzi mütəxəssislər təlimi şagirdlərin biliklər sistemini mənimsəmələrinə və həmin bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək üçün olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnmələrinə yönəlmiş məqsədyönlü idrak fəaliyyəti kimi qəbul edirlər.

Tədqiqatçılar fənnin tədrisində nəzəri biliklərin yerinə görə üç təlim sisteminin olduğunu əsaslandırırlar.

a) İ.F.Herbartın təlim sistemində görə təlimin məqsədi şagirdlərə hazır biliklər verməkdən ibarətdir, şagirdlər passiv şəkildə onlara təqdim edilən bilikləri dinləməli və mənimsəməlidirlər.

b) C.Dyuinin təlim sistemində görə təlim sistemi şagirdlərin şəxsi fəallığı əsasında qurulmalı, fənnə aid nəzəri biliklər müəllimin yaratdığı problemlə vəziyyətdə şagirdlərə çatdırılmalıdır. Bu zaman şagirdlərin maraqları diqqətlə izlənilməli və şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq problem situasiyalar yaradılmalıdır.

c) Müasir təlim sisteminin əsas məqsədi az vaxt ərzində asan qavranılan üsulların köməyi ilə, şagirdlərə bilikləri öyrətmək və onların təcrübədə tətbiq etməyi formalaşdırmaqdır. Müasir təlim sistemi fənnin əsaslarını praktik yolla mənimsəməyə üstünlük verir.

Nəzəri biliklər fənnin əsasını təşkil edir. Kurikulum sənədlərində alt standartların bilik komponenti kimi ifadə olunur. Nəzəri bilik –coğrafi təhsilin başlıca elementidir. Orta məktəb coğrafiya kursunun bütün mərhələlərində aparıcı xətdir.

Coğrafi biliklərin həcmi, məzmunu, ardıcılığı və s. ənənəvi coğrafiya proqramında və müasir coğrafiya kurikulumunda bir-birindən kəskin fərqlənir. Ənənəvi coğrafiya proqramında nəzəri coğrafi biliklər üstünlük təşkil edirdi, şagirdlərin mexaniki hafizəsinə əsaslanırdı, coğrafi termin, tərif və anlayışların əzbərlənməsinə istiqamətlənirdi.

Müasir təlimdə yeni coğrafiya kurikulumunda coğrafi alt standartlar vasitəsi verilir, fəaliyyət şəklində tətbiq edilir, siniflər üzrə inkişaf etdirilir. Coğrafi biliklərin dəqiq məzmunu məzmun şərtlərində təqdim edilir. Məsələn VI sinif “Təbiət” məzmun xətti üzrə “2.1.5. Yer səthində suyun paylanması şərh edir” alt standartın mövzusunda Hidrosfer anlayışı . Suyun dövrəni. Dünya okeanı anlayışı. Dərinlik şkalasına əsasən dərin və dayaz əraziləri müəyyən edilməsi. Sudan istifadə - coğrafi bilikləri əhatə edir. Və ya həmin standart VIII sinifdə “ 2.1.5. Dünya okeanında baş verən fiziki-kimyəvi və dinamik prosesləri təhlil edir.” alt standartı şəklində ifadə olunur və “ Dünya okeanının əmələ gəlməsi. Dünya okeanında suyun əsas xüsusiyyətləri” Məzmununu əhatə edir. Alt standartlarda ifadə olunan coğrafi biliklər nəzəri və empirik olmaqla iki qrupa ayrılır

Nəzəri coğrafi biliklər

1. Coğrafi termin və anlayışlar

2. Səbəb -nəticə əlaqələri

3. Coğrafi qanunauyğunluqların təhlili olmaqla üç qrupa ayrılır.

Coğrafi termin və anlayışlar kurikulum sənədlərində dərslik və metodik vəsaitlərdə nəzəri biliklər və ya məzmun standartlarının bilik komponenti kimi və eləcə də coğrafiya elminin əsasları kimi qeyd olunmuşdur. Coğrafiya fənninin məzmununda obyekt və hadisələr (dağlar, çaylar, dənizlər, millət və ölkələr) və həmçinin onların əsas əlamətləri öyrənilir. Yəni şagirdlərdə ümumi anlayışlar formalaşır ki, onların köməyi ilə elmdə əlaqələrin dərk edilmə nəticələri, obyekt və hadisələr arasındakı asılılıq qeyd edilir. Anlayışların mahiyyətini bilmək, onları təhlil etmək – coğrafiya fənninin tədrisinin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Fənnin əsaslarının mənimsənilməsi bu elmin anlayışlarına yiyələnmək deməkdir. Anlayışların dərk edilməsi ilə şagirdlər fənnin istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir.

Onsuz şagirdlərdə elmi dünya görünüşünü formalaşdırmaq, onların düşüncəsini inkişaf etdirmək, məktəb coğrafiya kursları üçün aparıcı ideyasını çatdırmaq mümkün deyil.

Anlayışlara aşağıdakı əlamətlər aiddir:

1) onlar məntiqi düşüncənin proses və hadisələrinin əlaqə və münasibətlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən formasıdır;

2) onlar gerçəklik, onun əksi və s. haqqında ümumiləşdirilmiş biliklərdir ki, obyekt və hadisələrin məcmusudur;

3) onlar əlamətlərin tam bir vahiddə uyğunlaşdırılmasıdır ki, hər biri ayrı-ayrılıqda vacibdir, lakin, ümumilikdə götürüldükdə bir fənni digərindən ayırmaq üçün kifayətdir.

Anlayışlar məzmun və həcminə görə xarakterizə olunurlar. Anlayışın məzmunu- verilən anlayışa aid olan bütün cisimlərə məxsus əhəmiyyətli əlamətlərin cəmidir. Predmet və hadisələrin ümumi və mühüm xassələrinin, əlaqə münasibətlərinin şüurlu əks olunmasıdır.

Coğrafi anlayışlar **ümumi və xüsusi** olmaqla iki qrupa ayrılır. Anlayışın həcmi- anlayışın məzmununa aid edilən cisimlərin sayıdır. Məsələn, “ekvator” anlayışının həcmi kiçikdir, “çay” anlayışı isə böyükdür, çünki, çayların sayı çoxdur.

Anlayışların aparıcılıq xüsusiyyəti fərqlidir. Məsələn, “külək” anlayışı “passat”, “musson” və s. anlayışlarla nisbətdə aparıcı rol oynayır. Baxmayaraq ki, hər bir anlayış mücərrəddir, mücərrədlik dərəcəsinə görə onları iki qrupa ayırmaq olar. Ən çox mücərrəd olan anlayışlar, “coğrafi örtük”, “iqlim”, “atmosfer sirkulyasiyası”, “siklon”, “antisiklon”, və s.; az mücərrəd (abstrakt) olan anlayışlar “çay”, “göl”, “atmosfer yağıntıları”, “düzənlik” və s. ümumi coğrafi anlayışlarıdır. Hər bir ümumi coğrafi anlayışın tərkibində özünəməxsus cəhətlərə malik olan xüsusi coğrafi anlayışlar vardır. Məsələn Nil çayı, Baykal gölü, Abşeron yarımadası və s.

Coğrafiya kurikulumunda anlayışların sayı, onların mürəkkəblik səviyyəsi siniflər üzrə varislik prinsipinə görə siniflər üzrə qruplaşdırılmışdır. Daha az mücərrəd olan anlayışlar aşağı siniflərdə, daha çox mücərrəd olanlar isə yuxarı siniflərdə öyrədilir. Coğrafi terminləri anlayışlarla qarışdırmaq olmaz. Terminlər anlayışların tərkib hissələridir.

Coğrafi anlayışlar analiz və sintez yolu ilə formalaşdırılır. Analiz və ya təhlil anlayışın tərkibinə daxil olan komponentlərin öyrənilməsidir. Sintez isə materialın hissələrə parçalanması, bu hissələrin bütöv olanla münasibətinin dərk edilməsi və s. dir.

Coğrafi anlayışların mənimsənilməsi bir neçə mərhələdə baş verir:

1) şagirdlər tərəfindən mövzu və hadisələrin şifahi təsvirinin verilməsi ilə təsəvvürlərin formalaşması;

2) cism və hadisələrin müşahidəsi və onların xüsusiyyətlərinin, quruluş, əlaqə və fəaliyyətlərinin ayrılması;

3) müqayisə, qeyd olunan xüsusiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin ayırd edilməsi;

4) qeyd olunmuş xüsusiyyətlərin terminlərlə möhkəmləndirilməsi yolu ilə onun mücərrədləşdirilməsi;

5) terminin tətbiq olunma üsulunun hadisələrə tətbiq olunması ilə anlayışların həcmnin genişləndirilməsi;

6) anlayışın müəyyən sistemə qoşulması, və onlar arasında əlaqələrin yaradılması;

7) tədris və təcrübi məsələlərin həlli üçün anlayışların tətbiq edilməsi.

Coğrafi anlayışların öyrənilməsi

Şagirdlərin hər hansı mövzunu düzgün və möhkəm mənimsəməsi üçün anlayışların hansı yollarla təqdim edilməsi və formalaşdırılması vacib meyarlardan biridir. Anlayışların formalaşdırılmasının əsas şərti-əvvəlki mənimsənilmiş biliklərlə yeni biliklər arasında əlaqənin, yəni sistemlilik prinsipinin yaradılmasıdır.

Anlayışların formalaşdırılması təsəvvürlər ilə başlayır. Təsəvvürlər- ətraf aləmin hal-hazırda dərk olunmayan cisim və hadisələrin duyulan əyani obrazlardır. Coğrafi anlayışların formalaşdırılmasına şifahi və əyani metodlarla nail olunur.

Coğrafi anlayışları tədrisi *induktiv və deduktiv* yollarla aparıla bilər. Birincidə anlayışların formalaşması xüsusidən ümumiyyə doğru gedir. Məsələn, Araz çayı faktiki xüsusi bir obyektidir. Onun əsasında çayın yatağı, çayın qolları, mənbəyi, çay axımı, su sərfi kimi anlayışlar və sonda çay anlayışı formalaşır. Deduktiv formada isə anlayışların formalaşması ümumidən xüsusiyyə doğru gedir və anlayışların mənimsənilməsində induktiv yol deduktivə nisbətən daha səmərəli hesab olunur.

Anlayışın mənimsənilməsini müəyyən etmək üçün bir sıra mərhələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

BİRİNCİ MƏRHƏLƏ

1) anlayışın əsas əlamətlərinə aid bilikləri təyin etməklə; (məsələn körfəzə aid əlamətlərin söylənilməsi)

İKİNCİ MƏRHƏLƏ

2) öyrənilən anlayışın digər mövzusunun öyrənilməsi zamanı tətbiq etməklə; (məsələn Körfəz anlayışının digər mövzuların birində istifadə edilməsi)

ÜÇÜNCÜ MƏRHƏLƏ

3) mənimsənilmiş anlayışları müəyyən sistemə gətirməklə; (məsələn körfəzləri hər hansı əlamətinə görə qruplaşdırmaqla)

DÖRDÜNCÜ MƏRHƏLƏ

4) coğrafi qanunauyğunluqları müəyyən etmək üçün anlayışdan istifadə etməklə (Məsələn körfəzə aid qanunauyğunluq söylənilməklə)

Coğrafi anlayışların formalaşdırılması izahlı- əyani və reproduktiv üsullardan da istifadə olunur. Lakin ən yüksək nəticəyə qismən-axtarış və tədqiqat üsullarından istifadə etdikdə nail olunur. Məsələn, şagirdlər “hava” anlayışını sərbəst olaraq, öz müşahidələrinə əsaslanaraq ifadə edə bilirlər, “platforma” anlayışını isə- müəllimin izahı, lövhədəki təsvirin bu anlayışın əsas əlamətlərinin qeyd olunduğu sxemlərə əsasən anlamağa bilirlər.

Həcminə görə ümumi anlayışlar iki qrupa ayrılır:

1. Geniş həcmli- özündə bir neçə anlayışı birləşdirir, onların alt tərkibində digər anlayışlar olur. Məsələn - çay, göl, təbii zona, iqlim, iqtisadi rayon və s.

2. Dar həcmli- yalnız bir məhfumu əks etdirir. Məsələn: ekvator, qütb, mənbə və

Xüsusi və ya fərdi anlayışlar- coğrafi adları əhatə edir. Coğrafi ada malik olan konkret obyekt və hadisələr haqqındakı anlayışlardır: Kür, Araz, Qafqaz, Kordilyer və s.

Ümumiləşdirici xüsusi anlayışlar

Bəzi xüsusi anlayışlar ümumiləşdirici xarakterə malikdir, Məsələn, Asiya anlayışı fərvidir. Lakin o həm də Asiyanın relyefi, Asiyanın çayları və s. əks etdirir.

SƏBƏB – NƏTİCƏ ƏLAQƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Səbəb-nəticə əlaqələri nəzəri coğrafi biliklərin tərkib hissəsidir. Təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslərin izah edilməsi, həmçinin gələcəkdə baş verənlərin proqnozlaşdırılmasına imkan verir. Səbəb- nəticə əlaqələri hadisələrlə ətraf aləmin əlaqəsinin xüsusi formasıdır. Hələ tarixin ibtidai dövründən insanlar müşahidə edirdi ki, bir əlamətlərin məhv olması və ya dəyişməsi, digər hadisələrin təhlili və ya yaranmasına səbəb olur.

Müxtəlif səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi müasir coğrafiya elminin əsas məzmunu təşkil edir.

Pedaqoji ədəbiyyatda, səbəb- nəticə əlaqələrinin mənimsənilməsi şagirdlərin əqli inkişafının əsas şərtlərindən biri sayılır.

Səbəb- nəticə əlaqələrinin mənimsənilməsini yoxlamaq üçün normativ sənədlərdə şagirdlərin hazırlığına “izah etmək” , “ ona görə ki”, “ bunun nəticəsində” və s. ifadələr ilə başlayan tələblər tətbiq edilmişdir. Belə ki, hər hansı coğrafi proses və ya hadisənin səbəbini (atmosfer yağıntılarının yaranması, demoqrafik partlayışın baş verməsini ayrı- ayrı ərazilərdə iqlim dəyişikliklərinin baş verməsini və s.) izah etmək tələb olunur, digərlərində- bir obyekt və ya anlayışın (Yer kürəsinin təbiətinə buzlaşmanın təsiri, okeanın insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyətinə təsiri, miqrasiya prosesinin əhəlinin xüsusiyyətlərinə və s.) digərlərinə təsirinin izahı soruşulur. Birinci halda mühakimə səbəbdən nəticəyə doğru, ikincidə isə əks istiqamətdə gedir. Bu zaman ikinci fəaliyyət növü birincidən daha çətin olur, belə ki, nəticəni proqnozlaşdırmaq, səbəbi izah etməkdən çətindir.

Səbəb- nəticə əlaqələri şagirdlər tərəfindən nəinki empirik biliklər kimi, həmçinin digər nəzəri biliklərdən də pis mənimsənilir: onları məsələn, anlayışın müəyyən edilməsindən, fərqli olaraq əzbərləmək olmur, onları anlamaq lazımdır.

Səbəb- nəticə əlaqələrinin mənimsənilməsində bəzi tipik çatışmazlıqlarının olduğu müəyyən olunmuşdur:

- 1) şagirdlər səbəb ilə nəticəni çaşdırırlar;
- 2) əlaqələrin izah edilməsi çox vaxt faktların sadalanması ilə əvəz olunur;
- 3) şagirdlər hər hansı hadisənin baş verməsində yalnız bir səbəbinin adını çəkirlər (lakin, o adətən hadisənin baş verməsində kompleks səbəblərlə müəyyən olunur;
- 4) səbəb- nəticə əlaqələrinin zəncirində ayrı- ayrı həlqələrin ardıcılığı pozulur, bunun nəticəsində də, mühakimənin müntəzəmliliyi və məntiqliyi, bəzi vaxtlarda isə mənası itir.

Səbəb- nəticə əlaqələrinin daha da yaxşı mənimsənilməsi və əks olunması üçün onları lövhədə sxematik təsvirdə əks etmək məqsəduyğundur. Bu zaman şagirdlərin sxemi dəftərə sadəcə olaraq çəkməsi yox, həmçinin onun mənasını izah edə bilməsi daha vacibdir. Məsələn: ”Daimi küləklərin fəaliyyəti okeanda səth axınlarının yaranmasına səbəb olur” və ya “Okeanda səth axınları daimi küləklərin nəticəsidir”.

Əsasən coğrafi proses və hadisələr bir deyil, bir neçə səbəblərdən asılı olur. Hər iki halda olduğu kimi, şagirdlərdən yalnız səbəbin *adını çəkmək* deyil, həmçinin onların fəaliyyətini *izah etmək* tələb olunur.

Səbəb- nəticə əlaqələrinin öyrədilməsində sxemlərdən istifadə edilməsi uğulu prosesdir. Sxemlər şagirdlərin məntiqinin güclənməsinə təsir edir. Belə sxemlərin tərtib edilməsi zamanı ox işarələrindən istifadə olunur. Sxemlərdəki ox işarələrinə əsasən, bu və ya digər subyekt və ya hadisənin təsirini vermək mümkündür. Səbəb nəticə əlaqələrini məntiqi ardıcılığı əks etdirən sxemlər daha dolğun şəkildə açır.

Səbəb-nəticə əlaqələrini öyrətmək üçün şəkillərdən də istifadə edilir. Bu əsasən aşağı sinif şagirdləri üçün istifadə olunur.

Tədris materiallarında səbəb- nəticə əlaqələri şagirdlərə çox vaxt hazır şəkildə verilir və asanlıqla mənimsənilir (müəllimin izahı, dərslik mətni) . Lakin tədris

prosesini elə təşkil etmək lazımdır ki, şagirdlər səbəb- nəticə əlaqələrini özləri müəyyən edə bilsinlər.

Ənənəvi dərsliklərdən fərqli olaraq kurikulum əsasında tərtib edilən dərsliklərdə və müəllim üçün metodik vəsaitlərdə kifayət qədər səbəb- nəticə əlaqələrinin mənimsənilməsinə aid mövzu və tapşırıqlar vardır. Nümunə üçün küləyin yaranma prosesini izah etmək, Cənubi Amerikanın iqliminin əsas xüsusiyyətini başa salmaq, yüngül əlvan və ağır əlvan metallurgiyanın yerləşməsini şərh etmək, əhali artımının yaş-cins strukturuna təsirini izah etmək və s. şagirdlərə verilmiş sualın cavabını sxem şəklində təqdim etməyi təklif etmək daha məqsədəuyğundur.

Şagirdlərə məlum olan səbəb- nəticə əlaqələrinin təhlil prosesi bir neçə mərhələdən keçir:

1. İlk olaraq problemli şərait yaradılır;
2. Sual şagirdlərdə təəccüb yaradır;
3. Şagirdlər sualın cavabına dair müxtəlif fərziyyələr düşünür
4. Ziddiyyətlər arasında nəticəyə doğru yol axtarır. Belə suallara misal olaraq:
1)Nəyə görə həmişəyaşıl cod yarpaqlı meşə və kol bitkiləri , yağıntının azlığına uyğunlaşa bilər, bu ərazidə orta illik yağıntıların miqdarı 600-800 mm xarakterizə olunur? 2)Bakıda martın və sentyabrın sonlarında günəş şüalarının yer səthinə düşmə bucağı təqribən bərabərdir və bu o deməkdir ki, ərazinin aldığı günəş istiliyi də eynidir. Lakin sentyabrda mart ayına nisbətən havanın temperaturu istidir. Bunun hansı səbəbləri vardır?

Beləliklə, səbəb- nəticə əlaqələrinin öyrənmə üsullarının müxtəlifdir. Onlar şagirdlər tərəfindən hazır vəziyyətdə, problemli sual və tapşırıqların həlli kimi və ya müstəqil təyin olunmasına qədər metodları vardır. Sonuncu üsul böyük didaktik dəyərə malikdir, belə ki, onun istifadəsi zamanı əlaqələr haqqında öz biliklərindən savayı, şagirdlərdən bədii yaradıcı fəaliyyəti tələb olunur.

COĞRAFI QANUNAUYGUNLUQLARIN TƏDRİSİ

Coğrafi anlayışlar səbəb-nəticə əlaqələrinin yaradılmasında baza rolunu oynayır. Səbəb-nəticə əlaqələrinin təkrarlanması coğrafi qanunauyğunluqlar üçün baza rolunu oynayır. Şagirdlər səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etdikdən sonra onların **coğrafi qanunauyğunluqları** izah etməsi mümkündür. Çünki qanunauyğunluq proses və hadisələrin təkrarlanmasıdır. Məktəb coğrafiyasının müxtəlif bölmələrindəki coğrafi anlayışlar arasındakı əlaqələri öyrənməklə, şagirdlər coğrafi qanunauyğunluqların mahiyyətini dərk edir, onların baş verdiyi şərait və mühiti şərh etmək təfəkkürün inkişaf üçün baza yaradırlar. Coğrafi anlayışlar arasında əlaqələrin öyrənilməsi coğrafi qanunauyğunluqların mahiyyətinin dərk edilməsi ilə nəticələnir. Onların baş verdiyi şərait və mühitin şərh edilməsi təfəkkürün üzərində qurulur.

Coğrafi qanunauyğunluqların öyrədilməsi də səbəb-nəticə əlaqələri kimi müxtəlif üsullardan istifadə etməklə yerinə yetrilir. Sxemlər vasitəsi ilə qanunauyğunluqların təqdim edilməsi şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafına səbəb olur. Coğrafi qanunauyğunluqlar problemli sual, şəkil, müxtəlif qrafik təsvirlər, cədvəl və digər statistik göstəricilər vasitəsi ilə təqdim edilə bilər. Yeni təlim metodlarının tətbiq edilməsi də uğurlu olur. Klaster qurmaq, məntiqi ardıcılığı müəyyən etmək, Venn diaqramında müqayisə etmək və s ilə coğrafi qanunauyğunluqları mənimsətmək daha asan olur.

Coğrafi qanunauyğunluqların tədrisi kartoqrafik təsvirlərin üzərində də müsbət nəticələr verir. Lakin bunun üçün şagirdlər əvvəlcədən hazırlanmalıdır.

Coğrafi qanunauyğunluqların tədrisi əsasən yuxarı siniflərdə həyata keçrilir. Çünki aşağı siniflərdə şagirdlər coğrafi qanunauyğunluqları üzə çıxarmaqda çətinlik çəkir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəb üçün dərslik. Seyfullayeva N. Bakı. 2011.
2. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəb üçün dərslik. O. Alxasov. Bakı. 2013.
3. www.kurikulum.az. Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)(vı-xı siniflər)